

**ՂԱՐԱԲԱՂԸ՝ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐՈՒՄ ԵՎ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
1822-1867 ԹԹ.**

Սեփի Բաղդասարյան

*Պատմական գիտությունների թեկնածու
Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան*

1804 թ. սկսած ռուս-պարսկական պատերազմն ավարտվում է 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին՝ Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանդում կնքված պայմանագրով¹: Այն ստորագրում են Ռուսաստանի լիազոր Ռտիշչևը և Պարսկաստանի ներկայացուցիչ Միրզա Աբդուլ Հասան խանը: Պայմանագրով Պարսկաստանը ճանաչում է Դաղստանի և Արևելյան Վրաստանի, ինչպես նաև Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Գանձակի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների միացումը Ռուսաստանին²:

Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանին միացման պահին Ղարաբաղի խանությունը³ բաժանված էր մահալների, դրանք էին՝ Սիսիանի, Կապանի, Դեմուրչիասանլիի, Բաղաբերդի, Քյաբիրլուի, Բարգուշատի, Տաթևի, Ջիվանշիրի, Ջրաբերդի, Խուրդավարայի, Փիսիանի, Օթուզ-Իքիի, Իգիրմիդորդի, Կարաչորլուի, Վարանդայի, Դիզակի, Աջնանի, Թալիշի, Խաչենի, Մեղրիի, որոնց գլուխ կանգնած էին կամ հայ մելիքները, կամ թաթար բեկերը⁴: Փաստորեն, նման վարչաքաղաքական բաժանման, նրա կարգավորման, վերակազմակերպման հետ պետք է հա-

¹ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 204, Ազատյան Հ., Բախտորոշ պայմանագրեր, Երևան, 2002, էջ 27-31, Ղահրամանյան Վ., Հյուսիսային Արցախ, Երևան, 1990, էջ 36, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Ա, Երևան, 1993, էջ 63-64, Մարտիրոսյան Հ., Ինչ է արել Կովկասի համար Ռուսաստանը Ռոմանովների գահակալության ներքո, Թիֆլիս, 1913, էջ 6, Энциклопедия Арцах-Карабах, Москва, 2005, с. 137, Пушкарев С., Россия 1801-1917: Власть и общество, Москва, 2001, с.190, Нагорно-карабахская республика, Путь к вершинам, Степанакерт, 2001, с. 135, Манасян Ал., Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 36.

² Վատերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2000, էջ 34-35:

³ Ղարաբաղի (Արցախի) կիսանկախ իշխանությունների՝ մելիքություններից մեկի Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ն դավաճանում և դաշնակցում է Ղարաբաղի մերձակայքում թափառող թաթարական ջլանշիր ցեղի ցեղապետ Փանահի հետ: Փանահի հետ դաշնակցած՝ պայքար մղելով Գյուլիստանի և Ջրաբերդի մելիքների դեմ, Մելիք-Շահնազարը նրան է տալիս Ղարաբաղի սրտում գտնվող Շուշին: 1752 թ. Փանահի հաստատվում է Շուշիում: Այսպես կոչված, «Ղարաբաղի խանությանը» ծնունդ տված Փանահի և նրա հաջորդների Իբրահիմի և Մեհտի Ղուլիի օրոք շարունակվում է պայքարը վերազմել: Այս մասին տե՛ս Մաղայան Ա., Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը, Հայոց պատմության հարցեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 87-113:

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 15, Հովհաննիսյան Լ., «Ղարաբաղի խանություն», «Ղարաբաղ», «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումների հարաբերությունը, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 113: Ղարաբաղի խանությունը ընդգրկել է Կուր-Արաքսյան Միջագետքի հարավային և հարավ-արևելյան հատվածը, Գանձակի և Շաքիի խանություններից հարավ և զբաղեցրել է 13 հազ. քառ. վերստ: Այս մասին տե՛ս Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с.146.

րաբերվեր ցարական կառավարությունը հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում:

1822 թ. Ղարաբաղի խանության վերացումն ուղեկցվեց նրա կառավարման համակարգի վերակազմավորմամբ: Խանական կարգը վերացվել էր 1822 թ. նոյեմբերին, իսկ 1823 թ. վերջից ցարական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ինչպես միացված այլ տարածքներում, այնպես էլ Ղարաբաղում ռուսական վարչակարգ՝ օրենսդրություն, կառավարման տնտեսական և քաղաքական համակարգ մտցնելու գործին:

1823 թ. դեկտեմբերի 8-ին նախարարների խորհուրդը պետական դեպարտամենտի ներկայացմամբ հաստատում է Ա. Երմոլովի ներկայացրած առաջարկը՝ ստեղծելու ռազմական շրջան՝ կազմված Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառներից¹ (պրովինցիա): Այդ մասին որոշումը ցարի կողմից հաստատվում է 1824 թ. հունվարի 22-ին: Որոշման համաձայն՝ գավառային կառավարումը կենտրոնացվում է բերդաքաղաքներում՝ պարետների ձեռքում: Պարետներին պետք է ենթարկվեին մահալների ղեկավարները՝ նայիբները, բեկերն ու մելիքները, որոնք իրականացնում էին ոստիկանական իշխանությունը, հսկում հարկահավաքությունը և պարիակների կատարումը²: Ղարաբաղի պարետն անմիջականորեն վերահսկում էր գավառի ֆինանսական գործը³: Պարետը չէր կարող ինքնուրույն նշանակել մահալների նայիբներին: 1824 թ. մարտ ամսից նայիբի թեկնածության հաստատումը, ռազմական շրջանի հրամանատարի ներկայացմամբ, վերահաստատվում էր Վրաստանի կառավարչապետի կողմից⁴: Փաստորեն, ժառանգություն ստանալով խաների իրավունքները՝ պարետներն ինքնուրույն չէին իրենց գործողություններում⁵:

Ըստ որոշման՝ ռազմական շրջանի կենտրոնը Շուշի քաղաքն էր: 1823 թ. «Անդրկովկասի կառավարման կազմակերպման» մասին ցարական հրամանագրից հետո Ա. Երմոլովը որոշում ընդունեց ստեղծել «Շուշի ամրոցի և նրա շրջանի քաղաքային դատարան»: Քաղաքային դատարանի՝ դիվանի կազմում կային 4 ատենակալներ՝ 2 բեկ, մեկ հայ և մեկ

¹ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг., Ереван, 2006, с. 120.

² Мильман А., Политический строй Азербайджана в XIX- начале XX веков, Баку, 1966, с. 73-74.

³ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ереван, 2003, с. 27.

⁴ Նույն տեղում, էջ 27, Ерошкин Н., История государственных учреждений дореволюционной России, Москва, 1983, с. 189.

⁵ Օհանջանյան Ն., Ղարաբաղը Ա. Երմոլովի կառավարչապետության տարիներին, «Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի 10-ամյա գործունեությանն ու Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին», զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 21:

թաթար: Նրանք նշանակվում էին պաշտոնավարման մեկ տարի ժամկետով¹:

Շուտով իրականացվում է նաև տեղական ինքնակառավարման կազմակերպման գործը: 1824 թ. մայիսի 5-ի Սենատի հրամանագրով հաստատվում են Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի գավառների հաստիքները և ռազմական շրջանի պետի պաշտոնը: Ռազմական շրջանի պետ է նշանակվում Վ. Մադաթովը: Սկզբնապես Վ. Մադաթովը կարծում էր, թե ինքը միանձնյա պետք է վարեր ռազմական, դիվանագիտական, քաղաքացիական և տնտեսական հարցերը: Սակայն հետագայում բախվում է այն իրողությանը, որ պարետները բավականին ինքնուրույն են իրենց գործունեության մեջ և հաշվի չեն նստում իր հետ: Այս մասին նա 1824 թ. նոյեմբերի 24-ին Ա. Երմոլովին ուղղված զեկույցում վերջինիս ուշադրությունն էր հրավիրում իր ենթակայության տակ գտնվող կառույցների ինքնագործունեության վրա. «Շատ դեպքերում նկատելի է, որ նահանգներում կարևորություն ունեցող գործերի մեծ մասը իմ ենթակայության տակ գտնվող պարետների կողմից իրականացվում է առանց իմ իմացության: Ինչի պատճառները, ենթադրում եմ, կամ պարետներն են իմ կողքով կատարում իրենց ներկայացումները ռազմական կառավարչին, կամ վերջիններս են ուղղակի կարգադրություններ անում»²: Այնուհետև Վ. Մադաթովը, իր մտավախությունը հայտնելով, գրում է. «Հայտնվելով նման իրավիճակում, ինձ վստահված պրովինցիաների հետ կապված կարո՞ղ եմ վստահ լինել, որ բոլոր գործերն այնտեղ ընթանում են իրենց կարգով...»: Ապա հարցնում է Ա. Երմոլովին, թե որևէ անկարգության դեպքում ինքը պատասխանատվության չի՞ ենթարկվի³:

Լինելով պատվախնդիր ու արժանապատիվ անհատականություն՝ Վ. Մադաթովը, նման իրադրությունը «անկարգություն» որակելով, հրաժարական է տալիս: Իրականում այդ «անկարգությունների» պատճառը ռազմաշրջանային պետի և պարետների իրավունքներն ու պարտականությունները սահմանող փաստաթղթի բացակայությունն էր: Վ. Մադաթովի հրաժարականն իրադրությունը չի շտկում: Մադաթովի հրաժարականից հետո 1827 թ. օգոստոսի 27-ին Շաքիի, Շիրվանի և Ղարաբաղի ռազմաշրջանային պետ է նշանակվում իշխան Ի. Աբխազովը⁴, իսկ

¹ Тунян В., *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в.*, с. 27.

² Тунян В., *Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть первая, 1800-1826 гг.*, с. 120.

³ *Նույն տեղում:*

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

1827 թ. նոյեմբերի 10-ին Ղարաբաղի պարետ է նշանակվում մայրո Կյուկի ֆոն Կյուզենհաուն¹:

Հատկանշական է, որ Շուշիի և Շաքիի պարետներն իրենց գործունեության շրջանակները կարգավորող հրահանգներ ստանում են՝ սկսած 1828 թ.: Հրահանգները վերաբերում էին կառավարման տնտեսական, դատական, ոստիկանական և քաղաքացիական ոլորտներին: Պարետների օգնականներ են նշանակվում հազարապետները և հարյուրապետները, որոնք կոչվում էին մահալային բեկեր, նայիբներ և յուզբաշիներ², որոնց իրավունքներն ու պարտականությունները հստակեցված չէին:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը քննարկման առարկա դարձավ 1828 թվականին: Նախագծի հեղինակն էր ռուս աստիճանավոր Պ. Սանկովսկին: Այն կոչվում էր «Նախագիծ Անդրկովկասի կառավարման ենթադրյալ կոմիտեի նյութերի նախապատրաստման համար» (Проект изготовления материалов для предполагаемого комитета управления Закавказским краем): 1828 թ. հունվարի 1-ին նախագիծը ներկայացվում է գլխավոր շտաբի պետ Ի. Դիբիչին: Նախագծով նախատեսվում էր ստեղծել 5 վարչատարածքային միավորներ՝ մարզեր՝ Վրացական, Իմերեթական, Հայկական և 2 մահմեդական մարզեր: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառները պետք է մտնեին առաջին մահմեդական մարզի մեջ: Վրաստանի և Իմերեթիայի համար մարզային կառավարումը նախատեսվում էր խարսխել արդեն գոյություն ունեցող կառավարման համակարգի հիմքերի վրա: Մնացած մարզերում, այդ թվում և Ղարաբաղի գավառում, նախատեսվում էր ռուսական դատավարության և գործավարության ապագա ներմուծումից հրաժարում, որովհետև դա կհանգեցներ բյուրոկրատական քաշքշուկների³:

Անդրկովկասի կառավարման համակարգի բարեփոխման վերոնշյալ նախագիծը հաջողություն չունեցավ, և բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա: Ղարաբաղի դեպքում դա կնշանակեր արդեն մուտքագրված ռուսական օրենսդրությունից հրաժարում, ինչը նրան կվերադարձներ խանական վարչակարգին:

1829 թ. օգոստոսի 15-ին ռուսական կայսրության ֆինանսների նախարար Ե. Կանկրինը ցարին է ներկայացնում «Անդրկովկասյան գավառների կառավարման ձևի» մասին նախագիծ, որի համաձայն՝ պետք է վերա-

¹ Նույն տեղում:

² Туляев В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 28.

³ Նույն տեղում, էջ 43:

կանգնվեին Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի խանությունները, որտեղ գլխավոր կառավարումը հանձնվելու էր խանին: Խանությունների վերականգնման պատճառները չէին լուսաբանվում, քանի որ, Կանկրինի հավաստմամբ՝ «դրանք պահանջում էին մանրամասն շարադրանք»¹:

Խանությունների վերականգնման առաջարկն ուներ իր պատճառները: Խանությունների վերացումը որպես անշահավետ երևույթ էր գնահատվում 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ետնախորքում, քանի որ պարսկական բանակի կազմում իրենցից մեծ ուժ էին ներկայացնում հենց նախկին խաները, բեկերը և աղաները, ուստի ռուսական պաշտոնավարող շրջաններում տիրում էր այն մտայնությունը, թե խանությունների վերացմամբ Ռուսաստանն իր համար ձեռք էր բերել ավելորդ թշնամիներ և զրկվել ամուր հենարանից: Սակայն խանական կարգի վերականգնման առաջարկն ինքնին հետադիմական էր, քանի որ նահանջ էր տարածաշրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական հարաբերություններից:

Նախագիծը ցարի համար ընթերցվում է 1829 թ. օգոստոսի 16-ին, սակայն դրա վերանայումը ձգձգվում էր՝ պայմանավորված ընթացող ռուս-թուրքական պատերազմով: Ցարական կառավարությունը բավարարվում է միայն նրանով, որ սենատորներ Պ. Քուբայիսովին և Ե. Մեչնիկովին հանձնարարում է Անդրկովկասում անցկացնել ստուգում²:

1830 թ. սենատորները, անցկացնելով Ղարաբաղի գավառի ստուգումը, զեկույց են ներկայացնում՝ «Ղարաբաղի գավառի անկարգությունների և չարաշահումների մասին», որտեղ քննադատում են ռազմաժողովրդական³ կառավարումը, պարետի և գավառային դատարանի գործունեությունը⁴:

Հավանաբար, սենատորների դիտարկման արդյունքում երևան հանված Անդրկովկասի անկազմակերպ կառավարման իրողությունը պատճառ է դառնում, որ 1830 թ. ապրիլի 24-ին Ի. Պասկևիչը ցարին է ներկայացնում զեկույց Անդրկովկասում միասնական քաղաքացիական, ֆինանսական և կառավարման կարգ, օրենսդրություն մտցնելու մասին՝ պատճառաբանելով, որ ժամանակավոր կառավարումը կարող է անվստահություն առաջացնել ժողովրդի մոտ: Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի գավառների համար Ի. Պասկևիչը բնութագրական էր համարում կառա-

¹ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIXв., с. 44-45.

² АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, док. 47, с. 35.

³ Ցարիզմի կողմից ռազմաժողովրդական կառավարում էր անվանվում պարետային կառավարումը:

⁴ Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг., Ереван, 2006, с. 63.

վարման ռազմապարետային ձևը: Նա առաջարկում էր տարածաշրջանը կիսել երկու նահանգների և Հայկական մարզի: Առաջինը Վրացական նահանգն էր, իսկ երկրորդը, որը պայմանականորեն Ղաղստան պետք է կոչվեր՝ կազմվելու էր 8 գավառներից՝ Ելիզավետպոլի՝ Շամշադինի ուղեմասի հետ, Ղարաբաղի, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի, Դերբենդի¹:

Նախագծով վերջ էր դրվում ազգային հիմքերի վրա վարչատարածքային բաժանումներին: Հայ ազգային գործիչներին առաջարկվում էր բավարարվել միայն Հայկական մարզով: Նախագծի միակ դրական կողմնայն էր, որ սահմանվում էր ռուսական միաձև հպատակություն²: Նախագիծը քննարկվեց, սակայն սա էլ, բարեբախտաբար, մնաց թղթի վրա:

Անդրկովկասի կառավարման բարեփոխումների նախագծերում Ղարաբաղի գավառի կառավարման հարցը կրկին քննարկման առարկա դարձավ 1834 թ. փետրվարի 2-ին: Անդրկովկասի կառավարման կոմիտեի քննարկմանը ներկայացված՝ ռազմական նախարար Ա. Չերնիշևի «Ռուսական կայսրության Անդրկովկասյան մարզերի կանոնադրության հիմնական դրույթների նախագիծը» ծրագրային գրության մեջ առաջարկվում էր Ռուսաստանի անդրկովկասյան շրջաններն այդուհետ կոչել Անդրկովկասյան Ռուսաստան, որն էլ իր հերթին պետք է բաժանվեր քրիստոնեական և մահմեդական հատվածների՝ համապատասխանաբար, Արևմտյան և Արևելյան նահանգների:

1834 թ. մարտի 12-ին քննարկումների ժամանակ ներքին գործերի նախարար Դ. Բլուդովի առաջարկությամբ Արևմտյան՝ քրիստոնեական նահանգի մեջ պետք է մտնեին Վրաստանը, Իմերեթիան, Մինգրելիան, Հայկական մարզը և Ախալցխան: Ղարաբաղը մահմեդական գավառների հետ մտնելու էր Արևելյան նահանգի մեջ³:

1834 թ. հոկտեմբերի 16-ին կոմիտեի նիստի ժամանակ քրիստոնեական նահանգն անվանվեց Սևծովյան, իսկ մահմեդականը՝ Կասպիական: Վերջինս կազմված էր լինելու 2 մարզերից՝ Ղաղստանի (Ղաղստան ու Ղուբա) և Կուրի, վերջինիս մեջ մտնելու էին Ղարաբաղի, Շաքիի, Շամախիի և Թալիշի գավառները: Փաստորեն, վարչատարածքային այս բա-

¹ АКАК, т. VII, док. 47, с. 35-37, *Документы и материалы по истории армянского народа, социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870)*, под ред. Н. А. Тавакаляна, Ереван, 1993, с.55-58.

² Тунян В., *Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг.*, с. 68.

³ Тунян В., *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в.*, с. 51.

ժաննան հիմքում ընկած էր միայն աշխարհագրական գործոնի առկայությունը, և հերթական անգամ ոտնահարվելու էր Ղարաբաղի բնակչության ազգային ինքնությունը: Այս նախագիծը ևս հաջողություն չունեցավ և չիրականացվեց:

1835 թ. կազմվեց «Անդրկովկասի մահմեդական գավառների կանոնադրության ընդհանուր նախագիծը», որի առաջին գլխում որոշակիացվում էր «Մահմեդական գավառներ» (պրովինցիա) անվանումը. «Անդրկովկասի մահմեդական պրովինցիաներ անվան տակ պետք է հասկանալ նախկին խանությունները՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Բաքվի և Ղուբայի խանությունը՝ Ղարա-ղայթաղի և Թաբասարանի հետ»: Սա նշանակում է, որ «մահմեդական գավառներ» անվան որոշման համար վերցվել է ո՛չ պատմական, ո՛չ էլ ազգագրական բաժանում, այլ ուղղակի իրականացվել է նախկինում գոյություն ունեցած աշխարհագրական բաժանման սինթեզ, ինչի արդյունքում մահմեդական գավառների մեջ արհեստականորեն մտցվել էր Ղարաբաղի գավառը: Այդպիսով՝ ցարիզմը խուսափում էր էթնիկ կենտրոնացումներից՝ պահպանելով բնակչության խառը կազմը:

Նախագծի համաձայն՝ մահմեդական գավառները պետք է բաժանվեին 2 մարզի, որոնցից առաջինի մեջ էին Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի նախկին խանությունները՝ կենտրոն ունենալով Շամախի քաղաքը: Մարզերն իրենց հերթին բաժանվելու էին շրջանների, որոնք ունենալու էին իրենց շրջանային քաղաքները: Ղարաբաղի շրջանային քաղաքն էր Լինելու Շուշին¹:

Ստանալով «Մահմեդական գավառների կառավարման կազմակերպման» ծրագիրը՝ Կովկասի գլխավոր կառավարչապետ Գ. Ռոզենն անհրաժեշտ համարեց գավառները բաժանել շրջանների: 1835 թ. նոյեմբերի 9-ին Անդրկովկասի կառավարչապետը մահմեդական գավառների և Թալիշի խանության կառավարիչ՝ գեներալ-մայոր Կ. ֆոն Կրաբբեին պահանջեց ներկայացնել Ղարաբաղի բաժանման նախագիծը՝ «որքան հնարավոր է, շրջանների փոքր թվով»՝ գոյություն ունեցող 14 մահալների փոխարեն²: Շրջանային բաժանման հիմքում առաջարկվեց ընդունել 3 գործոն. բնակչության թիվը, «տեղական հարմարությունները» և աշխարհագրական դիրքը³:

¹ Тунян В., *Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть вторая, 1826-1836 гг.*, с. 146-147.

² Նույն տեղում, էջ 148:

³ Նույն տեղում:

1835 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կ. ֆոն Կրաբբեն Գ. Ռոզենին է ուղարկում Ղարաբաղի գավառի շրջանային բաժանման պահանջված նախագծերը, որը կազմվել էր Ղարաբաղի պարետ փոխգնդապետ Ստեպանովի կողմից:

1837 թ. Ղարաբաղի գավառի հարցը շոշափվեց «Ենթադրություններ Անդրկովկասի բաժանման մասին» նախագծում, որի համաձայն՝ Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի և Թալիշի շրջանները մտնելու էին Կուրի, ապա՝ վերակազմավորված Ներքին Կուրի մարզի մեջ՝ Շուշի մարզային կենտրոնով: Ըստ նախագծի՝ Ղարաբաղի շրջանը կազմվելու էր 5 մահալներից¹, որն ընդգրկում էր Ղարաբաղի լեռնային մասը, Վարանդան, Դիզակը, Ջիվանշիրը, Իգիրմիդորդը: Նախագիծը քննադատվեց անմշակ լինելու պատճառով և չիրականացվեց²:

1838 թ. մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան կոմիտեի սենատոր Պ. Գանը Կովկասի կառավարչապետին ներկայացրեց «Անդրկովկասի կառավարման կանոնադրությունը», ինչը կառավարչապետ Ե. Գուլովինի կողմից վերջնականորեն հաստատվեց 1838 թ. օգոստոսին: Ծրագրի վերամշակման աշխատանքների ժամանակ գաղափար հղացավ, բացի Վրացահմերթական նահանգից և Կասպիական մարզից, կազմավորել մեկ նահանգ ևս՝ Հայկական մարզի և Ղարաբաղի գավառի միավորման ճանապարհով: Գաղափարի հեղինակն էր Չիչագովը: Սակայն 2 նահանգների համար աստիճանավորների նախատեսվող քանակի անբավարարությունը, ձմեռային հաղորդակցության դժվարությունները, կառավարման համակարգի ծախսերի մեծացումը, երրորդ նահանգի ստեղծումը վերապահեցին կառավարությանը: Առաջ քաշված ծրագիրն այդպես էլ չընթացավորվեց և, դժբախտաբար, մնաց թղթի վրա³:

Վարչական բաժանման փոխարեն 1839 թ. դեկտեմբերին առաջ քաշվեց Ե. Գուլովինի նախագիծը՝ 10 միլիոն ռուբլի տրամադրելու Կովկասյան երկրամասի բարեկարգմանը: Նախագծի համաձայն՝ պետք է բարեկարգվեր նաև Շուշիի ամրոցը⁴, հաղորդակցության ուղիներ ստեղծվեին Ղարաբաղի և Նախիջևանի գավառների միջև⁵:

¹ Վարչաքաղաքական բաժանման համար հիմք էր ընդունել Ղարաբաղի շրջանային բաժանման 1835 թ. նախագիծը:

² Тунян В., Политика самодержавия России в Закавказье XIX-нач. XX вв. Часть третья, 1836-1844 гг., Ереван, 2006, с. 25.

³ Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., с. 63.

⁴ Շուշիի հատակագիծը բարեկարգելու մասին ցարական իշխանությունների նախագծերի մասին տե՛ս Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 131, 155, Պետրոսյան Ս., Շուշիի քաղաքաշինական զարգացման և ռեաբիլիտացիայի խնդիրները, Ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2006, էջ 12:

⁵ АКАК, т. IX, Тифлис, 1884, док. 20, с. 17-19.

1838-1839 թթ. Անդրկովկասի կառավարման վերակազմակերպման հարցը շարունակում էր քննարկվել: Ի վերջո, 1840 թ. ապրիլի 10-ին Նիկոլայ 1-ինը հաստատում է Անդրկովկասի նոր վարչական բաժանման նախագիծը, որն օրենքի ուժ է ստանում¹: Նոր վարչական բաժանման արդյունքում ամբողջ Անդրկովկասը բաժանվեց երկու խոշոր տարածքային միավորների՝ Վրացա-Իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի: Ղարաբաղը այդուհետ գտնվելու էր Բաքվի, Շամախիի, Ղուբայի, Դերբենդի, Լենքորանի, Նուխիի կողքին՝ Կասպիական նահանգի կազմում²:

1840 թ. վերջ տրվեց գավառների 18-ամյա ռազմաժողովրդական կառավարմանը, և մտցվեց քաղաքացիական կառավարում, միատիպ դատավարություն և գործավարություն³: Չնայած այս բարեփոխումներին՝ հաշվի չէին առնված տեղական ժողովուրդների յուրահատկությունները, ուստի քաղաքացիական կառավարման անցման առաջադիմական կողմն, այնուամենայնիվ, սահմանափակ էր:

Քաղաքացիական կառավարման առաջին գործողություններից մեկը կարելի է համարել 1843 թ. մայիսի 21-ին Կասպիական մարզի մնացած շրջանների զինանշանների, ինչպես նաև Ղարաբաղի գավառի զինանշանի հաստատումը: Այն կազմվել էր 19-րդ դարի գերմանացի զինանշանագետ Գուլո Շտրյոլի կողմից⁴:

1843 թ. դեկտեմբերի 11-ին Անդրկովկասի կառավարման գլխավոր խորհուրդը որոշում կայացրեց գավառային դատարանների, գավառային կառավարման վերակազմակերպման մասին: Այս որոշման արդյունքում Ղարաբաղում վերակազմավորվեցին դատական համակարգը և գավառային կառավարումը⁵:

1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին ցարական կառավարությունը Անդրկովկասը նոր վարչական բաժանման է ենթարկում: Այս անգամ ստեղծվում են 4 նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Քուբայիսի, Շամախիի և Դերբենդի: Ջանգեզուրն ու Ղարաբաղը՝ «Շուշիի ուեզդ» վերանվանումով, Շուշի վարչական

¹ Тунян В., *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в.*, с. 66.

² Шахатунян А., *Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 86-87*, Тунян В., *Восточная Армения в составе России, Ереван, 1989, с. 43*.

³ Тунян В., *Карабахский конфликт: историко-геополитический аспект, Ереван, 1999, с. 6*.

⁴ <http://www.hrono.ru/heraldicum/russia/lost/towns/shusha.htm>. ինչպես նաև Դեմոյան Հ., Հայկական զինանշաններ, դրոշներ, պետական պարզներ, Երևան, 2008, էջ 63: Ջինանշանի վերևի մասում՝ ոսկեգօծ դաշտում, կանգնած է վագրը, իսկ կողքին՝ հողից դուրս եկող երեք լուսե սյուն, ստորին մասում՝ կանաչ դաշտում սլացող ձի, ինչը խորհրդանշում էր, որ գավառում բուծվում էին ամենալավ տեսակի ձիեր:

⁵ Тунян В., *Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в.*, с. 87.

կենտրոնով մտնում են Շամախի նահանգի¹, իսկ 1859 թ. դեկտեմբերի 6-ից՝ Բաքվի նահանգի մեջ²: Մինչև 19-րդ դարի 60-ական թթ. առաջին կեսը Ղարաբաղի վարչատարածքային բաժանման վերաբերյալ ոչ մի փոփոխություն չի արձանագրվում: Այն կրկին քննարկման հարց դարձավ 1860-ական թթ. երկրորդ կեսին, երբ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Շուշիի գավառն զբաղեցնում էր մոտավորապես 20 հազ. քառ. կմ տարածք՝ 254 հազ. բնակչությամբ, որոշվեց առանձնացնել նրա կազմում գտնվող Ջանգեղուրը և առանձին-առանձին մտցնել ստեղծվելիք Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ³:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի՝ ցարական կառավարության ընդունած նոր օրենքով Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի: Լեռնային Ղարաբաղը մտնում է Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ: 1868 թ. Ելիզավետպոլի նահանգի կենտրոն ճանաչվեց Գանձակը, որն իր բնակչության թվով և քաղաքին բնորոշ մյուս գծերով զիջում էր Շուշիին:

Ղարաբաղի գավառական կենտրոններ հռչակվեցին Թարթառը՝ Ջիվանջիրի համար, որի մեջ ներառվեցին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի նախկին մելիքությունների տարածքներն ամբողջապես և Խաչենի մի մասը, Ջերախիլը՝ համանուն գավառի համար, որի կազմում էին Դիզակի տարածքի մի մասը, և Շուշին, որի մեջ ներառվեց ամբողջ Վարանդան, Խաչենի և Դիզակի զգալի մասը⁴:

Ընդհանրացնելով մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում ցարիզմի կողմից իրականացված՝ Ղարաբաղի վարչաքաղաքական փոփոխությունների փուլավորումը՝ հանգում ենք. առաջին՝ 1814-1822 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանում այն հիմնականում ծանոթության և փորձարարական բնույթ էր կրում: Ղարաբաղի խանությունում մինչև 1822 թ. պահպանվում էր խանական վարչաձևը: 1822 թ. խանական կարգերը տապալվելուց հետո Ղարաբաղը վերածվում է ռուսական սո-

¹ «Кавказский календарь» на 1849 г., Тифлис, 1848, с. 37-40. Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, 1996, с. 15.

² «Մեղու Հայաստանի», թիվ 316, 1860, էջ 17:

³ Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем е.и.в. князем Михаилом Николаевичем с декабря 1862-6 декабря 1872, Тифлис, 1873, с. 50. Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն այդ պահին Շուշիի գավառի տարածքը կազմում էր 19866,4 քառ. վերստ, իսկ բնակչության թիվը՝ 253314, տե՛ս «Кавказский календарь» на 1868 г., Тифлис, 1867.

⁴ Բալայան Վ., Արցախի վարչաքաղաքական կարգը (1813-1917 թթ.), Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Սաա առաջին, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 5: Рябцев В., Сафарян С., «Карабахский узел»: этнонациональный конфликт в аспекте региональной геополитики, Ростов на-Дону, 1996, с. 14, Тоемасын В., Атаджанян В., Нерсисян Ю., Карабахский вопрос: Истоки и сущность в документах и фактах, Степанакерт, 1991, с. 25.

վորական գավառի: Ռուսական օրենսդրությունը, ռազմական և վարչական համակարգերը, զուգակցվելով տեղում առկա ասիական բռնակալության տարրերին, մուտք են գործում Ղարաբաղ:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1822-1840 թվականները, երբ ցարիզմն ինչպես անդրկովկասյան իր բոլոր տիրույթներում, այնպես էլ Ղարաբաղում կատարում է վարչաքաղաքական փոփոխություններ, որոնց նպատակը իշխանության կենտրոնացումը, տնտեսական յուրացումն ու վերածումն էին գաղութի:

Երրորդ՝ 19-րդ դարի 40-60-ական թթ. ընդգրկող փուլը բնութագրվում է վարչաքաղաքական նոր փոփոխություններով, որոնց արդյունքում Ղարաբաղում հաստատվում է կառավարման նոր՝ քաղաքացիական կարգ, կարգավորվում է դատական համակարգը:

Գնահատելով ցարական կառավարության վարչաքաղաքական նախագծերի և որոշումների էությունը՝ եզրահանգում ենք.

ա) ցարիզմը հավատարիմ էր մնացել էթնիկ կենտրոնացումներից խուսափելու իր քաղաքականությանը. այն ցայտուն կերպով արտահայտվել էր Ղարաբաղում, որտեղ շարունակում էր ապրել անկախ պետականության կերտման հույսը.

բ) նախագծերում առաջ քաշված եզակի առաջարկները Ղարաբաղը և Հայկական մարզը մեկ վարչաքաղաքական միավորի մեջ միավորելու մասին այդպես էլ մնում էին թղթի վրա՝ պատճառաբանվելով սոսկ աշխարհագրական նկատառումներով: Փաստորեն, ցարական իշխանությունները ելնելով իրենց նեղ շահախնդիր քաղաքականությունից՝ Ղարաբաղը և Հայկական մարզը չմիավորեցին մեկ վարչական միավորի մեջ:

Резюме

В статье анализируются административно-политические изменения в Карабахе, зафиксированные в проектах и решениях Российской империи 1822-1867 года.

На основе исследования архивных данных оценивается сущность административно-политических проектов и программ царского правительства.

Summary

The article analyzes the administrative - political developments in Karabakh, recorded in the projects and decisions of the Russian Empire in 1822-1867 years.

The essence of administrative - political projects and programs of the imperial government is being evaluated on the basis of a study of archival data.